

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА КІНЦЯ ХІХ – СЕРЕДИНИ ХХ СТОЛІТТЯ: АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ТА СТАНОВЛЕННЯ

UKRAINIAN LITERATURE FROM THE END OF THE 19TH CENTURY TO THE MIDDLE OF THE 20TH CENTURY: ASPECTS OF THE DEVELOPMENT AND FORMATION

Юрчак Г.М.,

orcid.org/0000-0002-2740-9012

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри мовознавства

Івано-Франківського національного медичного університету

У статті розглянуто основні аспекти розвитку та становлення української літератури в період кінця ХІХ – середини ХХ століття. Акцентовано на тому, що у зазначений період українська література, зокрема увагу зосереджено на романістиці, розвивалася в досить складних обставинах. Зосереджена увага на історичних фактах, які були організовані радянською тоталітарною системою задля знищення української нації: Валуєвський циркуляр (1863 р.), Емський указ (1876 р.); штучний Голодомор 1932–1933 років, «розстріляне відродження» тощо. Зазначено, що у ХХ столітті українська література розвивалася у двох різних площинах: на материковій Україні та за її межами, в еміграції. ХХ ст. характеризувалося появою в українській літературі трьох основних напрямів: соцреалізм, модернізм, постмодернізм. Панівна ідея соцреалізму, що поширилася в Радянській Україні призвела до заангажованості, до видання творів, писаних за певними ідеологічними критеріями, певними нормами, які негативно позначилися на якості. Однак, незважаючи на ці обставини, все ж талановиті митці зуміли поєднати у своїх творах «те, що треба» з високохудожністю. І як результат – постають твори Винниченка, Хвильового, Гончара. Українська еміграційна література – це яскравий період в житті української культури, її новий ренесанс. Доведено, що завдяки праці письменників-емігрантів про Україну дізнався цілий світ. У статті досліджено проблеми емігрантів, зокрема розглянуто праці науковців про згуртування українців за межами держави, створення їхнього осередку в Німеччині (табори Ді-Пі), де було організовано Мистецький український рух, члени якого мали на меті зберегти українську культуру, популяризувати її у світі, розповідати про жахливі події нищення української нації. Серед таких письменників помітно вирізняються постаті Івана Багряного, Василя Барки, Юрія Косача, Уласа Самчука та інших. У статті проаналізовано історичні факти, листи, памфлети, спогади очевидців, романи письменників-емігрантів, які доводять міцність та непереможність національного духу українці, які не зламні у боротьбі за власну державу та її культуру.

Ключові слова: українська еміграційна література, роман, Голодомор, письменники емігранти, табори Ді-Пі.

The article considers the main aspects of the development and formation of Ukrainian literature from the end of the 19th century to the middle of the 20th century. The main accent is that during the specified period, Ukrainian literature (with the respect to Romance studies) developed under rather difficult circumstances. The attention is attracted to the historical facts, which were arranged by the Soviet totalitarian system for the downfall of the Ukrainian nation: Valuev Circular (1863), Ems Ukaz (1876), Terror Famine 1932–1933 (Holodomor), and the “Executed Renaissance” and so on. The author specifies that in the 20th century the Ukrainian literature developed in two different areas: on mainland Ukraine and abroad, in emigration. Three main streams, such as social realism, modernism and post-modernism, arose in the Ukrainian literature of the 20th century. The dominant idea of social realism, which expanded in Soviet Ukraine, led to a commitment, to publishing the literary works written under ideological criteria, certain norms that negatively affected the quality of the product. However, regardless of these circumstances, the talented authors managed to combine in their literary works “just what we need” with high art. And as a result, the literary works of Vynnychenko, Khvyliovyi and Honchar were published. The Ukrainian emigration literature is a bright period in the life of Ukrainian culture, its new Renaissance. It is proved that the entire world got known about Ukraine and its problems via emigrant writers’ literary works. The author has investigated the problems of emigrants, in particular, she considered the scholars’ works on the consolidation of Ukrainian people abroad, the creation of their settlement in Germany (D-P camps – displaced-persons camps), where they arranged the Artistic Ukrainian Movement, which members were aimed at preservation the Ukrainian culture, making it popular and telling about the terrible events of the destruction of the Ukrainian nation. Among such writers, the figures of Ivan Bahriany, Vasyl Barka, Yurii Kosach, Ulas Samchuk and so on stand up. The article analyzes historical facts, pamphlets, eyewitness memories, and novels of the emigrant writers, who prove the strength and invincibility of the spirit of the Ukrainian people who are unconquerable in the struggle for their state and its culture.

Key words: Ukrainian immigrant literature, novel, Terror Famine Holodomor), emigrant writers, D-P camps.

Постановка проблеми. ХІХ ст. було складним не лише для розвитку літератури, але й мистецтва загалом. У Російській імперії велася політика знищення всіх республік, які входили до її складу, в тому числі й України. В 1847 р. було розгромлено Кирило-Мефодіївське братство, яке було одним

із факторів піднесення національно-визвольного руху на українських землях, а його членів – арештовано. У 1863 р. Валуєвським циркуляром, а в 1876 р. Емським указом було заборонено друкувати книги українською мовою. Письменники та літературознавці зазнавали утисків, переслі-

дувань та репресій. Численні заборони мали за мету зрусіфікувати населення, унеможливити повноцінний та безперешкодний розвиток української культури. Революція 1905–1907 рр. змусила послабити утиски та зняти ряд заборон, що дало можливість діячам української культури вижити в тогочасному репресивному світі. У надзвичайно складних умовах все ж митці слова продовжували писати свої твори, збагачуючи їх новою тематикою, характер їх став національно-визвольним, поширювалася політична тематика, з'явився новий герой, що бореться зі злом на благо Батьківщини. Таким чином збагатилася сюжетно-образна система, надзвичайно різноманітною стала жанрово-стильова специфіка, розвивалася літературна критика. Як стверджує в монографії Н. Мафтин, що в час, коли українських письменників в Радянській Україні нищила комуністична репресивна машина, на території Західної України був ренесанс, Західна Україна залишалася «оплотом духовного протистояння асиміляції й етноциду: література, творена на її теренах, спрямована на утвердження непереможної ідеї України духовної й України державницької, формування «силового поля» єдиного світу національно культурної свідомості» [8, с. 142].

Мета статті – дослідити основні аспекти розвитку та становлення української літератури в період кінця XIX – середини XX століття.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Деякі аспекти розвитку та становлення української літератури в період кінця XIX – середини XX століття вивчали Н. Бернадська, Н. Курінна, С. Луцій, В. Маруняк, Н. Мафтин та інші, однак ця тема є досі актуальною і потребує наукового осмислення.

Виклад основного матеріалу. Початок XX ст. в українській літературі науковці називають новим етапом відродження української літератури, незважаючи на соціально-політичні чинники, що ставили творців слова у непридатні для творчості, та й, зрештою, і для всього життя умови. Реалізм, що був домінуючим напрямом у XIX ст., ставив за мету відтворювати реальну дійсність, без ідеалізації, в прорадянській Україні залишався основним стилем і трансформувався в соцреалізм. Письменники, що змушені були покинути рідну землю та опинитися в еміграції, намагалися правдиво, зображувати життя в Радянській Україні, використовуючи для цього різні деталі, щоб якнайточніше і найправильніше представити всю трагічність доби, відкрити очі світові на події, які відбуваються в сусідній державі.

На зламі XIX віку в українській літературі

закрались ознаки модернізму – течії, яка заперечувала реалізм та будь-які традиційні форми, і орієнтувалася на пошуки та створення нових естетичних постулатів (О. Кобилянська, В. Стефаник, Леся Українка, М. Хвильовий, В. Винниченко, М. Вороний та ін.). Це був ранній період розвитку модернізму, який став, за твердженням С. Павличко, своєрідною «метафорою» всього XX ст., «його не хронологічне, а культурологічне завершення можливе тільки в разі розкриття цієї метафори» [9, с. 36]. Тож письменники намагалися збагнути суть тієї метафори, експериментуючи із сюжетами та формами. Модернізм в європейську культурному дискурсі, за версією Т. Гундорової, асоціювався із «високою культурою», а в радянській літературі виробилося негативне уявлення цього поняття, протидія якого – соцреалізм [2, с. 8].

У 20–30 рр. XX ст. були написані романи Ю. Яновського (соціально-утопічний роман «Майстер корабля», романи у новелах «Чотири шаблі», «Вершники»), В. Підмогильного (урбаністичний роман «Місто», соціально-психологічний роман «Невеличка драма»), М. Хвильового (роман-розв'язання «Вальдшнепи»), У. Самчука (філософсько-інтелектуальні романи-хроніки «Марія», «Волинь»), В. Петрова-Домонтовича (романізовані біографії «Аліна і Костомаров», «Романи Куліша»), Б. Лепкого (історичний роман «Мазепа»), Ю. Смолича (сатиричний роман «По той бік серця»), В. Винниченка (фантастичний роман «Сонячна машина»), О. Слісаренка (пригодницько-авантюрний роман «Чорний Ангел») та ін.

20–30 рр. XX ст. – це період відродження української літератури, саме у 20 роках гучно про себе заявив український роман, що посів достойне місце в українській літературі. Становленню та розвитку українського роману зазначеного періоду перешкоджали соціально-політичні впливи. Тоталітарний режим, який існував у 30-их негативно позначився на українській літературі, адже письменники того часу не були вільними у своїх думках та переконаннях, а змушені були рахуватися із політикою, яка насаджувала творцям слова ідеї, образи героїв, теми для творчості. Через негативні чинники письменники творили «у кайданах», змушені бути «гвинтиками» (Хвильовий) системи, розвивався таким чином «соціалістичний реалізм». «Художня правда поступається «лакуванню дійсності, описовості й патетичній фразі» [3, с. 363], соціальне переважає над загальнолюдським. Прозаїки повинні були писати на замовлення влади, щоб це дало змогу писати взагалі. Так, вони «оспівували» радянську владу,

період колективізації та індустріалізації, «нову людину» пролетаріату, що є втіленням доброчесності та відданості великій справі – ідеї комунізму. Негативним чинником було те, що образ людини цікавив письменників лише на рівні зображення виробничих процесів, праці на благо системи, людина цікавою не була сама по собі, не була індивідуальністю, а маленькою частиною комуністичного ладу, заштампованою істотою світу пролетаріату. Її основною метою була не самореалізація та пошук себе у світі, а соціалізація, викриття так званих шпигунів системи, їх знешкодження. Радянська людина – це істота, що повинна мислити так само, як мислять інші, зникає «романічне начало», психологізм, виникає жанр виробничого роману. Значний вплив на розвиток історичного роману мав соціалістичний реалізм. Держава сприймалася як ідеальне творіння, її влада представлялася чесною і вірною народу, який віддано служив соціалістичній ідеології. Однак сила українських письменників була настільки могутньою, що, незважаючи на різні перепони, обходячи всі заборони, вони змогли справитися із цією системою, змогли обійти закони та творити те, чого від них вимагали, але водночас завуальовано говорити своє, представляючи читачу всю трагічність цієї доби, бути віддзеркаленням тих подій. А жанр роману дозволив майстрам слова наймасштабніше охопити події, щоб репрезентувати світові не лише яскраві художні твори, а художні докази тоталітарного світу, що нищив Україну та її народ.

Зокрема М. Хвильовий в романі «Вальдшнепи» представляє нам образ Дмитра Карамазова, якого турбують думки про національне відродження, однак це суперечило політиці партії, тому в душі героя нуртує роздвоєння. Автор описує долю героя, однак ця проблема цілого покоління, яке розчарувалося у революції, у пропагандистських гаслах. Герой мучиться у роздумах, втомлений своїми сумнівами, однак розуміє, що прийде нове покоління, яке буде мати стільки волі і сили, що зможе протистояти будь-якому ворогу.

Весною 1933 року в Радянській Україні розпочалося «полювання» на інтелігенцію. Було розстріляно Леся Курбаса, М. Куліша, В. Підмогильного, М. Ірчана, М. Ялового та ін. Не дарма цей період Ю. Лавріненко назвав «розстріляним відродженням», адже знищено було цвіт української нації. 1932–1933 роки – це страшний період в українській історії, період штучно створеного голоду, який був організований свідомими та цілеспрямованими заходами вищого керівництва Радянського Союзу й Української

СРР під керівництвом Сталіна з метою акту геноциду українського народу. У цей час було виморено голодом понад десять мільйонів українців. Таким чином Сталін розраховував на придушення національно-визвольного руху і фізичного знищення частини українського населення. Радянська влада намагалася приховати свої злочини, заперечувала факти загибелі людей, однак завдяки об'єднаним діям українців та небайдужих, зокрема валлійського журналіста Гарета Джонсона, який опублікував свій репортаж про масове вбивство українців, світ дізнався правду. З. Дончук у романі «За мить щастя» зображує життя людей під час Голодомору. Автор розповідає про долі людей, які вмирали від голоду. Твір писаний реалістично, подекуди автор звертається до натуралістичного зображення. Про страшні злочини радянської влади розповідали також очевидці тих подій, яким вдалося вижити та, покинувши рідну землю, оселитися на чужині, щоб врятувати своє життя та життя свої рідних (письменники Василь Барка, Зосим Дончук, Євген Маланюк та інші). Зараз у світі існує тенденція до визнання Голодомору 32–33 рр. геноцидом українського народу.

На материковій Україні письменники були заручниками режиму, проте це не завадило творити справжню модерну літературу. В їхніх творах був присутній підтекст, своєрідні символи-коди, оригінальні образи. М. Хвильовий був автором памфлету «Україна чи Малоросія?», що набув широкого розголосу та був заборонений в Радянській Україні. Автор виступив із позицією збереження українського культурного суверенітету. У памфлеті автор високо поціновує надбання української літератури та вказує орієнтуватися на «грандіозні досягнення» «психологічної Європи». Хвильовий переконаний, що «тільки установка на «Західництво» передає нам командні висоти» [12].

Унікальним явищем в історії літератури було виникнення української літератури в еміграції. Причиною масового переселення людей стали світові війни, поразка революції та численні переслідування та репресії. Науковець В. Маруняк у своїй праці «Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні», що вийшли друком у Мюнхені у 1985 році, детально розповідає про причини еміграції та про життя людей за межами України під час третьої хвилі еміграції, яка виникла після Другої світової війни. Праця містить факти, архівні справи, фотографії, статистичні дані, що є важливими документами епохи Ді-Пі. Табори Ді-Пі

були створені на території Західної Німеччини та Австрії у 1945 році. Ця територія була окупована Америкою, Британією та Францією, на ній перебувало близько 16,2 млн. чужинців, серед них, як стверджує В. Маруняк, були примусові робітники, військовополонені, в'язні концтаборів, політичні емігранти.

В таборах українці почали організовувати суспільно-політичне, культурно-освітнє, літературне та релігійне життя. Так були створені школи, університет, розвивалася наука, працювали бібліотеки, існувала Вільна Академія наук та інші наукові товариства.

Наукове Товариство ім. Т. Шевченка видало книгу спогадів «Регензбург» за редакцією Омеляна Кушніра, де є запис: «За волю і славу України молили Господа в церкві св. Віта в Регензбургу українці, що через переслідування комуністами церкви та народу мусіли покинути рідну землю» [10, с. 10]. Автор подає списки всіх переміщених осіб та ряд інших цікавих фактів того періоду, розповідає про різні проблеми емігрантів в так званій «оселі», про їхні перемоги та поразки, зазначає, що люди не занепали духом, а навпаки збагнули, що потрібні своїй рідній землі, а тому продовжували розповідати правду про тоталітарний режим, розвивати українську культуру.

Літературне життя в еміграції, незважаючи на не зовсім сприятливі умови праці («брак стола для написання і галасливий стиль хаотичного доккілля» [6, с. 183], розвивалося напрочуд активно. Спочатку митці творили без жодної організації, а згодом виникла потреба в колективному обговоренні, рецензуванні та виданні творів, з'явився читацький арсенал, що прагнув якісно нових речей. Так у вересні 1945 року було створено Мистецький український рух (МУР). Організація була заснована на елітарних засадах, її керівники вирішили запрошувати у членство талановитих митців слова, які писали в різних жанрах чи стилях, важливим було одне – члени повинні представити на широкий загальний якісний мистецький продукт [13, с. 7]. Враховуючи тогочасне становище української літератури, проблеми розвитку української держави загалом, позаяк поставало питання взагалі про зникнення України як держави, письменники, як зазначено у статуті організації, повинні «стояти на сторожі інтересів нації, що боролася, бореться й буде боротись за утвердження себе в правах, які їй без найменшого сумніву належать» [11, с. 4]. У. Самчук на з'їзді організації закликав творити «суспільство великого стилю, міцних душ» [11, с. 52], він вважав, що тоді наша література буде на рівні

з іншими літературами світу. Український народ пережив надлюдські знування, однак У. Самчук та його колеги-письменники знали, що його терпіння міцне, тому настане час оновлення.

Ю. Косач, як один із засновників організації, у праці «Українська література», виданій німецькою мовою, писав, що, незважаючи на суспільно-політичні проблеми, у Європі тільки декілька країн бачили стільки руйнувань, як Україна, «стали свідками повстання людського звіра в таких нечуваних пропорціях» [14, с. 20], українська література все ж долала перешкоди і розвивалася.

Становлення письменників-емігрантів відбувалося за складних обставин. Опинившись волею за межами рідного краю, люди залишилися відірваними від рідної землі. Складні життєві обставини змушували їх в першу чергу дбати про засоби для існування. Адаптація до нових умов життя, до нового простору була, як засвідчують спогади письменників (У. Самчук «На коні вороному», Г. Костюк «Зустрічі і прощання» тощо) тяжкою. Однак взаємодопомога, відчуття чужості в інших та близькості в своїх, сприяли об'єднанню українців, їхній організованості, єднанню з метою відчутти там, на чужині, підтримку своїх й відродити українську літературу. Літературний процес в Радянській і Західній Україні та в еміграції становлять єдину цілісність історії української культури.

Отже, українські письменники були свідками трагічних подій: масових арештів, знування над Людиною, подій штучно створеного голоду 1932–1933 років, численних втрат за період Другої світової війни. Опинившись в еміграції та відчуваючи потребу зберегти українськість там, далеко за межами рідної землі, митці слова, об'єднуються, вирішують творити «велику літературу». Як переконливо доводить С. Луцій, що надзавдання розповісти світові про численні більшовицькі злочини зміг виконати в першу чергу саме роман: «Цей синтетичний жанр дав можливість глибоко усвідомити власну ідентичність, історію та культуру в умовах еміграції» [5, с. 209]. Отож, і «материкова», й еміграційна література складають цілісність всього українського літературного процесу. Кожна із них є цінною та неповторною водночас, в цьому полягає особливість розвитку української культури, оригінальність у порівнянні з іншими світовими літературами.

Цінність української еміграційної літератури полягає в тому, що її автори взяли на себе відповідальну місію – зберегти українську літературу від тоталітарної системи, розвивати її та удосконалювати. В Радянській Україні масова русифі-

кація викорінювала українську культуру, нищила українську мову, забороняла її вживання навіть у побуті. Наслідки цих жахливих подій української історії ми відчуваємо і досі. На жаль, існувало донедавна безліч переконаних у тому, що не важливо для нації якою мовою спілкуватися та чию культуру пропагувати. Однак, як стверджує Ліна Костенко, що нації вмирають вмирають не від інфаркту, спочатку в них відбирають мову. Цей афоризм є істинним, адже мова – це маркер, який визначає нашу ідентичність; зброя,

яка допоможе перемогти у війні. Не буде мови – не буде культури, а згодом і держави. Це усвідомлювала українська інтелігенція, зокрема українські письменники, які, незважаючи на утиски, репресії та вбивства, намагалися врятувати рідне слово, бо ж розуміли його значимість. На жаль, трагічні часи оборони української землі від російської навали настали знову у XXI ст. І наше першочергове завдання – бути незламними у боротьбі за рідне слово – код нашої нації, й зберегти Батьківщину.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бернадська Н. Український роман: теоретичні проблеми і жанрова еволюція : монографія. Київ : Академвидав, 2004. 368 с.
2. Гундорова Т. Проявлення слова: дискусія раннього українського модернізму. Вид. друге, перероб. та доп. Київ : Критика, 2009. 448 с.
3. Ковалів Ю. Історія української літератури. Кінець XIX – початок XXI ст. У десяти томах. Том сьомий. Випробування репресіями і війною. Ю. І. Ковалів. Київ : ВЦ «Академія», 2020. 528 с.
4. Криловець А. Українська література перших десятиліть XX століття: філософські проблеми. Тенюпіль: Навчальна книга – Богдан, 2005. 256 с.
5. Луцій С. Романістика української діаспори другої половини XX століття: проблеми, жанрово-стильові парадигми. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія : Історичні науки. 2015. Вип. 23. С. 209-213.
6. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні Т. 1. Роки 1945–1951. Мюнхен: Академічне Видавництво д-ра Петра Белея, 1985. 405 с.
7. Мацько В. Українська еміграційна проза XX століття : монографія. Хмельницький : ПП Дереза І. Ж., 2009. 388 с.
8. Мафтин Н. Західноукраїнська та еміграційна проза 20–30 х років XX століття: парадигма реконквісти : монографія. Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ ПНУ ім. В. Стефаника, 2008. 356 с.
9. Павличко С. Теорія літератури / упор. В. Агеєва, Б. Кравченко. Вид. 2 е. Київ : Вид во Соломії Павличко «Основи», 2009. 679 с.
10. Регенсбург. Статті – спогади – документи до історії української еміграції в Німеччині після Другої світової війни 1945-1949 / за ред. Омелян Кушнір та ін. Нью-Йорк; Париж, Сідней; Торонто, 1985. 685 с.
11. Самчук У. Велика література. МУР. Збірник І. Мюнхен; Карльсфельд, 1946. С. 40–51.
12. Хвильовий М. Україна чи Малоросія. / за ред. Л. Івшина. Київ: Українська прес-група, 2012. 72 с.
13. Юрчак Г. Жанрово-стильова своєрідність романістики Юрія Косача : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника». Івано-Франківськ, 2018. 20 с.
14. Kossatsch J. Ukrainische literatur der Gegenwart. Regensburg, 1947. 36 s.